

УДК (UDC) 7.021.346 : 2-543.2 [94 (37-38)]

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.2\(38\).579](https://doi.org/10.33782/eminak2022.2(38).579)

CULT OF MOTHER OF GODS IN NORTHERN BLACK SEA REGION AND GREAT SCYTHIA IN ARCHAIC AND CLASSICAL PERIODS (6TH – 4TH CENTURIES BCE)

Andriy Korchak

Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)

e-mail: naum2109@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3895-9677>

ABSTRACT

The purpose of the paper is to study the process of the rise of the worship and spread of the cult of the (Great) Mother of the Gods in the Northern Black Sea region and Great Scythia in the Archaic and Classical periods (the 6th – 4th centuries BCE) based on the analysis of historical sources.

Scientific novelty: the sites related to the Archaic and Classical periods, discovered in the territory of the Northern Black Sea region and Great Scythia and traditionally associated with the Asia Minor cult of Cybele, are studied holistically. They are characterized by the following types of historical sources: written evidence, sgraffito, and sculptural material. The geography of spreading, ways of worship, and peculiar features of that belief in the ancient Greek colonies of the Northern Black Sea region are determined. It is envisaged that the presence of that cult among the Scythians was highly doubtful.

Conclusions. In the course of the conducted research, it is found out that in the first centuries after it infiltrated the Northern Black Sea region, the cult of the Mother of the Gods gained great popularity. This is evidenced by the vast territory of its spreading: Olbia, Niconion, Kerkinitida, the Bosporan Kingdom: Panticapaeum, Myrmekion, Nymphaion, Kytaiion, and other settlements. In the 4th century BCE, the cult spread to the Asian part of the Bosphorus, as evidenced by finds in the territory of Phanagoria and Gorhippia.

The analyzed sources indicate that, at that time, the cult of Cybele could have both a private and a more general character. In Olbia, the Mother of the Gods probably acted as the patroness of the entire polis, since one of her divine powers was the protection of cities. In addition, Cybele by nature was a chthonic deity, accordingly personified the powers of fertility and manifested herself as the mistress of the dead. At that time, a peculiar feature of the studied belief was the absence of worship of Attis, the companion-paredros of the Mother of the Gods.

On the other hand, the assumptions about the spread of the cult of Cybele among the Scythians do not have any clear iconographic confirmations. The image of the 'Mistress of Animals' on jewelry found in Scythian mounds does not correspond to the traditional iconography of the Mother of the Gods. Perhaps they were a depiction of Asia Minor or Middle Eastern goddesses, whose images formed the basis of the representation of some still unidentified Scythian female deity.

Keywords: Asia Minor cult of the Mother of the Gods, Northern Black Sea region, Great Scythia, Archaic and Classical periods, 6th – 4th centuries BCE

КУЛЬТ МАТЕРІ БОГІВ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І ТА ВЕЛИКІЙ СКІФІЇ В АРХАЇЧНИЙ І КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОДИ (VI-IV СТ. ДО Н.Е.)

Андрій Корчак

Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)

e-mail: naum2109@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3895-9677>

АНОТАЦІЯ

Мета статті: на підставі аналізу історичних джерел вивчити процес появи та поширення культу Матері богів у Північному Причорномор'ї і Великій Скіфії в архаїчний і класичний періоди (VI-IV ст. до н.е.).

Наукова новизна: комплексно розглянуто виявлені на території Північного Причорномор'я та Великої Скіфії пам'ятки архаїчної та класичної доби, які традиційно пов'язують з малоазійським культом Кібели. Охарактеризовано їх за типами історичних джерел: писемні свідчення, сграфіто, скульптурний матеріал. Визначено географію поширення, способи поклоніння й особливості цього вірування у давньогрецьких колоніях Північного Причорномор'я. Висунуто припущення про малоймовірність присутності цього культу в середовищі скіфів.

Висновки. У ході проведеного дослідження встановлено, що у перші століття після свого проникнення до Північного Причорномор'я, культ Матері богів набув великої популярності. Про це свідчить простора територія його поширення: Ольвія, Ніконій, Керкінітида, Боспорське царство: Пантікапей, Мірмекій, Німфей, Кітей та інші поселення. У IV ст. до н.е. це вірування поширилося на азійську частину Боспору, про що свідчать знахідки на території Фанагорії та Горгіпії.

Проаналізовані джерела свідчать, що у цей час культ Кібели міг мати як приватний, так і більш загальний характер. В Ольвії Матір богів, ймовірно, виступала покровителькою усього поліса, оскільки однією з її божественних функцій був захист міст. Крім цього, Кібела за своєю природою була хтонічним божеством, відповідно уособлювала сили родючості та проявляла себе як володарка мертвих. Тогочасною характерною особливістю досліджуваного вірування була відсутність поклоніння супутнику-паредру Матері богів – Аттісу.

Натомість думки про поширення культу Кібели серед скіфів не мають якихось чітких іконографічних підтверджень. Зображення «Володарки звірів» на знайдених у скіфських курганах прикрасах не відповідають традиційній іконографії Матері богів. Можливо вони є відображенням малоазійських чи близькосхідних богинь, чиї образи лягли в основу представлення якогось, до сих пір не ідентифікованого, скіфського жіночого божества.

Ключові слова: малоазійський культ Матері богів, Північне Причорномор'я, Велика Скіфія, архаїчний і класичний періоди, VI-IV ст. до н.е.

Витоки культу Матері богів слід шукати в Малій Азії. За словами Страбона усі фрїгійці, а також троянці, що мешкали в околицях гори Іди, вшановували богиню Рею. Вони справляли їй оргії та називали Матір'ю богів, Агдістідю, Великою фрїгійською богинею, а також від імені місцевостей – Идею, Діндіменою, Сипіленою, Пессінунтидою, Кібелою та Кібебою¹. У науковій літературі це божество найбільш відоме під іменами Кібела (Κυβέλη) і Матір богів (Μήτηρ θεῶν). Останнє – є характерним для Північного Причорномор'я.

¹ Strab. XII, 3, 12.

Найважливішим центром сповідування малоазійського культу Матері богів було місто Пессінунт на межі Галатії та Фрігії. Саме там знаходилося її святилище (Агдістіді)². Згідно традиційної історіографії, звідти цей культ проник у Рим. У 204 р. до н.е. під час Другої Пунічної війни (218-201 рр. до н.е.) налякані аномальними природними явищами (частими кам'яними дощами) римляни звернулися до Сивілиних книг, де знайшли пророцтво, що «коли б який би чужинець-ворог не вступив на італійську землю, його виженуть і переможуть, якщо привезуть із Пессінунта до Риму Ідейську Матір»³. У цьому питанні римлян підтримав пергамський цар Аттал I Сотер (241-197 рр.). Він «вручив їм священний камінь, який місцеві жителі вважали Матір'ю богів і розпорядився відвезти його у Рим»⁴. Прибувши в Італію, згідно з наказом оракула, камінь був прийнятий в Остії кращим громадянином держави – ця честь випала Публію Сципіону, який разом з матронами із найбільш шанованих сімей, під вигуки натовпу та в ароматі ладану доніс його до Палатина, де реліквія була урочисто встановлена в храмі Перемоги (9 квітня 204 р. до н.е.). На честь цих подій щорічно 4-10 квітня у Римі відбувався лектистерній і проходили т. зв. Мегалесійські ігри⁵.

У республіканський період культ богині, яку римляни називали Ідейською Великою Матір'ю богів (*Magna Mater deum Idea*), мав закритий характер. Його відправу здійснювала спеціальна колегія жерців, а самим римлянам у ньому брати участь заборонялося⁶. У період імперії, ймовірно за наказом Клавдія (41-54 рр.), заборони, обмежуючі культ, були скасовані. Верховні жерці (*archigalles*) відтепер почали обиратися з числа римських громадян, а святкування фрігійських богів урочисто й офіційно відзначатися в Італії з більшою пишністю, ніж у самому Пессінунті. Зокрема, було запроваджено новий цикл свят, що відзначався з 15 до 27 березня, пов'язаних із святкуванням смерті та воскресіння супутника-паредра Великої Матері Аттіса⁷. Поступово культ Великої Матері набрав великої ваги в імперії. Особливо багато народу приваблювали т. зв. тавроболії та кріоболії – містичні посвяти шляхом зрошення бичачою чи баранячою кров'ю. Людина, яка його пройшла, рахувалася «відродженою для вічності». Такі ритуали серед сповідників Кібели та Аттіса почали практикуватися з сер. II ст. н.е.⁸ Піддавшись впливу неоплатонізму, цей культ в останні століття існування Римської імперії став серйозними конкурентом християнству⁹.

Важливо не забувати про те, що культ Матері богів поширився серед давніх еллінів «задовго до того, як був прийнятий у Римі, але там він набув специфічної форми і в цілому втратив свій варварський характер. Грецькому духу була властива непереборна відраза до сумнівних персонажів на кшталт Аттіса» – писав Ф. Кюмон¹⁰. Найбільш негативно греки сприймали ритуал самооскоплення, який практикували галли – жерці Матері богів та Аттіса¹¹. Приклади давньогрецького варіанту цього

² *Strab.* XII, 5, 3.

³ *Liv.* XXIX, 10, 4-8; Кюмон Ф. Восточные религии в римском язычестве / пер. с фр. А.П. Саниной. Санкт-Петербург: Евразия. 2002. С. 77-78.

⁴ *Liv.* XXIX, 11, 5-8; Кюмон Ф. Указ. соч. С. 78.

⁵ *Liv.* XXIX, 14, 5-14; Кюмон Ф. Указ. соч. С. 78.

⁶ Кюмон Ф. Указ. соч. С. 80.

⁷ *Ibid.* С. 86-88.

⁸ *Ibid.* С. 99-101.

⁹ *Ibid.* С. 103-104.

¹⁰ Кюмон Ф. Указ. соч. С. 89.

¹¹ *Ibid.* С. 104.

культу відомі у заселених еллінами регіонах Малої Азії. Зокрема, це Ідейська Мати в Троаді, чиє ім'я походить від гори Іди, у підніжжі якої знаходилась давня Троя¹². Сюди ж слід віднести Велику Матір Діндімену (назва гори Діндім¹³ поблизу Кизика у Пропонтиді)¹⁴.

Протягом кількох століть, орієнтовно з VIII до IV ст. до н.е., у давньогрецькому варіанті культу Матері богів простежується відсутність Аттіса. Масово це божество починає вшановуватися греками вже в елліністичний період. Для пояснення цього факту цікаву гіпотезу висунув Ф. Зелінський. Згідно його припущення діадох Лісімах (361-281 рр.), захопивши у 302 р. до н.е. Малу Азію, вирішив об'єднати вірування греків, фракійців і фрігійців. Для цього він попросив у єгипетського царя Птолемея I Сотера (323-282 рр.) прислати йому Тимотея Евмолпіда. Подібну реформу цей елефінський жрець вже провів в Єгипті¹⁵. На думку Ф. Зелінського, Тимотей змінив міф про самооскоплення Аттіса історією про його самогубство та подальше воскресіння¹⁶.

Чи дійсно було так, як припускає відомий вчений, відповісти важко. Очевидним залишається те, що з настанням епохи еллінізму й аж до пізньоримського часу дійсно простежується факт присутності у давньогрецькому варіанті культу Матері богів Аттіса, хоча і в не надто тісному зв'язку з нею. Аналогічні процеси спостерігаються й у Північному Причорномор'ї.

Стосовно вказаного регіону, а також суміжної з ним Великої Скіфії, особливий інтерес викликають архаїчний і класичний періоди – VI-IV ст. до н.е. Як свідчать дослідження, саме у цей час малоазійський культ Кібели був перенесений у міста Північного Причорномор'я переселенцями-іонійцями, набравши там значної популярності¹⁷. Він характеризувався відсутністю поклоніння Аттісу і тим самим проявляв свою грецьку, а не фрігійську специфіку.

Узагальнених праць, де б піднімалося питання поширення культу Матері богів у Північному Причорномор'ї та Великій Скіфії в окреслений час, немає. Однак, окремі його аспекти висвітлені у статтях з дещо іншої тематики. Досліджуючи прояви вказаного вірування у Причорноморському регіоні, П. Джонстон окремо охарактеризувала пам'ятки VI, V і частково IV ст. до н.е.¹⁸ Працюючи з артефактами того ж самого регіону, Б. Бьог зосередилася лише на архаїчному періоді VI ст. до н.е.¹⁹ Вагому джерельну базу представляє VI том каталогу М. Фермасерена²⁰.

¹² Зелінский Ф. История античных религий. Т. 3. Санкт-Петербург: Издательский проект «Квадриум»; Алетейя, 2014. С. 215.

¹³ Так само називалася гора в Пессинунті, що може свідчити про перенесення звідти назви у Кизик разом із культом Матері богів. Див.: Зелінский Ф. Указ. соч. С. 222.

¹⁴ Зелінский Ф. Указ. соч. С. 221-222.

¹⁵ Тас. Hist. IV, 83.

¹⁶ Зелінский Ф. Указ. соч. С. 225-228.

¹⁷ Кобылина М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первых веках н.э. Москва: «Наука», 1978. С. 5; Молева Н. О культе Кибелы на Боспоре // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы научной конференции. Ч. 1. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2007. С. 48.

¹⁸ Johnston P. Cybele and her companions on the northern uttoral of the Black Sea // Cybele, Attis and related cults. Essays in memory of M.J. Vermaseren / edited by Eugene N. Lane. Leiden – New York – Köln: E.J. Brill. 1996. P. 103-106.

¹⁹ Voegh B. The cult of Kybele around the Black Sea in the Archaic period // Боспорский Феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы Международной научной конференции. Ч. 2. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2007. P. 19-30.

²⁰ Vermaseren M. Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA). Vol. VI: Germania, Raetia, Noricum, Pannonia,

Ґрунтовні наукові дослідження з вивчення культу Кібели в окремих колоніях Північного Причорномор'я запропонували А. Русяєва²¹ – Ольвії, А. Шевченко²² та В. Зубарь²³ – Херсонесу, А. Биковська²⁴ – Боспорського царства й ін. Вивчаючи культ в загальному, зазначені науковці звісно не минули своєю увагою його ранніх проявів. Важливими працями, в яких розглядається проблема можливого побутування цього малоазійського вірування серед скіфів, є роботи М. Артамонова²⁵, С. Бесонової²⁶, В. Гуляєва²⁷ й ін.

Попри вагомій досягненні перерахованих вище вчених, окреслена тема і надалі залишається актуальною у питанні узагальненого аналізу вже відомих, але розпорошених у різноманітній історичній літературі, фактів. Ще важливішою залишається проблема створення цілісної картини функціонування цього культу у VI-IV ст. до н.е. на зазначених територіях.

Головною метою дослідження стало вивчення появи та поширення культу Матері богів у Північному Причорномор'ї та Великій Скіфії в архаїчний і класичний періоди – VI-IV ст. до н.е.

Досягнення поставленої мети полягало у вирішенні таких завдань: а) дослідити праці, де представлена інформація про пов'язані з Кібелою пам'ятки VI-IV ст. до н.е.; б) встановити їх максимально повний перелік; в) провести класифікацію опублікованих пам'яток за типами історичних джерел; г) дати відповідь на питання: 1) якою була географія поширення цього вірування; 2) в який саме спосіб вшановували Матір богів давньогрецької колоністи; 3) покровителькою чого вона виступала; 4) чи дійсно її культ проник і закріпився у середовищі скіфів.

I. Писемні свідчення

Окремі дані, що можуть вказувати на присутність культу Матері богів у Північному Причорномор'ї у VI ст. до н.е., присутні у праці Геродота. Відвідавши

Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia et Sarmatia. Leiden – Nev York – København – Köln: E.J. Brill, 1989. No. 511, 512, 515, 538, 549, 552, 557, 589, 595.

²¹ Русяєва А. Культ Кори-Персефони в Ольвії // Археологія. 1971. № 4. С. 36-37; Русяєва А. Культ Кібели в Ольвії // Археологія. 1972. № 7. С. 35-45; Русяєва А. Земледельческие культуры в Ольвии догетского времени. Киев: «Наукова Думка», 1979. С. 101-114; Русяєва А. Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации // Обряды и верования древнего населения Украины. Сборник научных трудов. Киев: «Наукова Думка», 1990. С. 52-54 й ін.

²² Шевченко А. Культ Кибелы в античном Херсонесе // Античная древность и средние века. Вып. 36: Материалы XII Международных научных Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6-10 сентября 2004 г.). Екатеринбург, 2005. С. 13-21.

²³ Зубарь В. Об особенностях отправления культа Кибелы в Херсонесе Таврическом // Боспорский Феномен: Проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2005. С. 217-221.

²⁴ Быковская А. Изучение культа Кибелы на Боспоре в контексте мировой историографии // Проблемы истории, филологии, культуры. 2020. № 3 (69). С. 247-268; Быковская А. Образ богини на троне в боспорской коропластике архаического и классического периодов (VI-IV вв. до н.э.): иконография и сакральный смысл // Исторический журнал: научные исследования. 2021. № 3. С. 36-57. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=35727 й ін.

²⁵ Артамонов М. Антропоморфные божества в религии скифов // Археологический сборник. 1961. № 2. С. 72-73.

²⁶ Бесонова С. Религиозные представления скифов. Киев: «Наукова думка», 1983. С. 82-85.

²⁷ Гуляев В. Богиня Кибела – Владычица зверей – в скифском искусстве // Российская археология. 2018. № 1. С. 105-115.

м. Кизик, представник скіфського царського роду Анахарсіс познайомився там з культом Матері богів. Цей чоловік дав обітницю, якщо він цілим і неушкодженим повернеться додому, то принесе богині жертву за кизикським обрядом і влаштує їй всенічне святкування. Повернувшись у Скіфію, він відправився у місцевість під назвою Гілея, де почав відправу культового обряду, але був за це вбитий скіфським царем за навернення до чужої віри²⁸. На думку сучасних вчених вказана місцевість у той час знаходилась у володінні Ольвії²⁹. Припускають, що Гілея знаходилась на півострові, який зараз носить назву Кінбурнський. Це було святилище, яке до першої пол. IV ст. до н.е. належало Ольвії³⁰.

Цікавим місцем у Геродота є згадка про те, що на мисі Гіпполая – клиноподібній полосі між місцями впадіння Борисфена (Дніпра) та Гіпаніса (Південного Бугу) в лиман³¹, було споруджено святилище Деметри³². Низка дослідників вважають, що замість «ἱρόν Δήμητρος» правильна передача цього слова має бути «ἱρόν Μητρος»³³.

II. Сграфіто

З розповіддю про Анахарсіса до певної міри перегукується сграфіто на фрагменті вази, знайденої у південній частині Ольвії. З його тексту дізнаємося, що в Гілеї «вівтарі знову пошкоджені... а саме: Матері Богів, Борисфена та Геракла». Сграфіто традиційно датують сер. VI ст. до н.е.³⁴ Існує також думка, що цей лист не архаїчний, а класичний. Це може бути видно за формою літери «O» (о мікрон), яка дає дату не раніше 400 р. до н.е., попри те, що сама кераміка виготовлена в період архаїки³⁵.

З території Ольвії походять кілька уламків чорнолакових посудин V-IV ст. до н.е. з продряпанними літерами «M» і «H», що може означати ім'я «Μητρί θεῶν», або «Μητρί Φρυγία»³⁶. Десь у середині 1980-х рр. під час розкопок А. Русяєвої т.зв. Західного теменоса в Ольвії, були виявлені шість сграфіто на чорнолакових посудинах і черепиці останньої чверті VI – першої пол. V ст. до н.е.³⁷ Це дало підставу дослідниці висловити думку про існування у цьому місці святилища Матері богів³⁸. Текст

²⁸ *Hdt.* IV, 76.

²⁹ Русяєва А. Культ Кібели в Ольвії... С. 44; Русяєва А. Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации... С. 54.

³⁰ Шевченко Т. Лев у ногах Матері богів: до походження образу // Магістеріум. Археологічні студії. 2015. № 60. С. 62.

³¹ Більшість вчених ототожнюють цей мис з територією сучасного м. Станіслав Херсонського р-ну. Див.: Шауб И. Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII-IV вв. до н.э.). Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, Филологический факультет. 2007. С. 213-314; Скржинская М. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. Киев: Институт історії України, 2009. С. 113.

³² *Hdt.* IV, 53.

³³ Хирст Г. Ольвийские культы // Известия Императорской археологической комиссии. 1908. Вып. 27. С. 106; Škorpi L. Kybelin kult v říši Bosporske // Sbornik prací filologických dvornímu radovi profesorů Josefu Kralovi k šedesátým narozeninám. Praha, 1913. S. 190; Скржинская М. Указ. соч. С. 110-114.

³⁴ Vermaseren M. Op. cit. No. 515.

³⁵ Voegh B. Op. cit. P. 19-30.

³⁶ Русяєва А. Культ Кібели в Ольвії... С. 44; Русяєва А. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени... С. 104, рис. 27/10-11.

³⁷ Русяєва А. Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации... С. 53; Voegh B. Op. cit. P. 29, no. 13.

³⁸ Русяєва А. Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации... С. 53.

одного з сграфіто датується останньою чвертю VI ст. до н.е. і звучить: «Μη[τρὶ Θεῶν]»³⁹. Натомість, на іншому теменосі, що теж може мати відношення до Кібели, на чорнолаковій чаші виявлено фрагментарно збережену посвяту V ст. до н.е. Матері – володарці Гілеї: «Μητρὶ Θεῶν Μεδεούση Ὑλά[της]»⁴⁰.

О. Покатило стверджує, що на території Керкінитиди виявлено фрагменти чорнолакового посуду з лігатурою «МН» і датує їх V ст. до н.е.⁴¹ У своїй статті автор опирається на науково-популярне видання «Керкінитида», де дійсно згадуються такі предмети, однак без визначення часу їхнього походження⁴². Лігатура «МА», яка може означати слово «Μά(τηρ)», присутня на дні чорнолакової сільнички IV ст. до н.е. Вона також походить з Керкінитиди⁴³.

З Херсонеса походить фрагмент червонофігурного кратера кінця V – початку IV ст. до н.е. У його середині зображений лев, а вище недбало прокреслена монограма «ΜΑΘ», яку розшифровують як «Μά(τηρ) θ(εῶν)»⁴⁴. У північному районі Херсонеса, в одному з приміщень житлового будинку, серед великої кількості уламків чорнолакової кераміки було знайдено фрагмент масивного вінчика із сграфіто «МА». С. Рижов датував його кінцем V – першою пол. IV ст. до н.е.⁴⁵

Можна впевнено говорити, що з V ст. до н.е. культ Матері богів існував також на Боспорі. Зокрема, останньою чвертю цього століття визначають хронологію напису присвяти – сграфіто на денці чорнолакової посудини, знайденої у 1958 р. на території Мірмекія: «[...ὀ/ ἡ δεῖνα ἀ]νέθηκεν τῇ Μητρὶ»⁴⁶.

З кітейського святилища походять вінчик і два денця киликів з чітко вигравірованою літерою «М», а також дно кратера з абрєвіацією «МНТ». Матеріал датується першою пол. IV ст. до н.е.⁴⁷

До V ст. до н.е. належать знайдені на Таманському півострові два присвятні написи-сграфіто «ΑΡΙΣΤΕ ΜΗΤΡΙ», продряпані на фрагментах чорнолакових посудин⁴⁸.

³⁹ Русяева А. Эпиграфические памятники // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время / отв. ред. С.Д. Крижицкий. Киев: «Наукова Думка», 1987. С. 142.

⁴⁰ Русяева А. Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации... С. 53-54; Шауб И. Указ. соч. С. 214.

⁴¹ Покатило О. Культ Кибелы в Северо-Западном Крыму VI-II вв. до н.э. // Материалы Научной конференции «Ломоносовские чтения» 2009 года и Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов-2009», под ред. В.А. Трифонова, В.А. Иванова, В.И. Кузицина, Н.Н. Миленко, В.В. Хапаева. Севастополь: Филиал МГУ в г. Севастополе, 2009. С. 111.

⁴² Кутайсов В. Керкинитида. Симферополь: Таврия, 1992. С. 46-47.

⁴³ Голенцов А. Граффити из Керкинитиды // Краткие сообщения. 1983. Вып. 174: Античная археология. С. 58-59, № 11, рис. 1/11.

⁴⁴ Соломоник Э. Некоторые группы граффити из античного Херсонеса. // Вестник Древней истории 1976. № 3 (137). С. 129, рис. 8; Граффити античного Херсонеса. (На чернолаковых сосудах) (ГАХ) / отв. ред. Э.И. Соломоник. Киев: Наукова думка, 1978. № 1177; Шевченко А. Указ. соч. С. 14.

⁴⁵ Шевченко А. Указ. соч. С. 14.

⁴⁶ Корпус боспорских надписей (КБН) / отв. ред. В.В. Струве. Москва-Ленинград: Наука, 1965. С. 30, № 23; Кобылина М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первых веках н.э... С. 10; Vermaseren M. Op. cit. No. 589; Быковская А. Изучение культа Кибелы на Боспоре в контексте мировой историографии... С. 254.

⁴⁷ Молев Е. Граффити на чернолаковых сосудах из раскопок Китея (1970-1995) // Древности Боспора. Международный ежегодник по истории, археологии, эпиграфике, нумизматике и филологии Боспора Киммерийского. 2003. Т. 6. № 24, 41, 46, 51; Молева Н. Указ. соч. С. 48.

⁴⁸ Молева Н. Указ. соч. С. 48.

III. Скульптурний матеріал

Із згадуваним вище святилищем Кібели в Ольвії А. Русяєва пов'язує дві найдавніші на території України рельєфи цього божества. Це невеликі вотивні стели VI ст. до н.е. із зображенням сидячої богині⁴⁹. Такий тип рельєфів, із сидячою у наїську богинею, набрав поширення у східногрецькому мистецтві з другої пол. VI ст. до н.е. Ольвійські стели мають схожість з іонійськими вотивами цього періоду⁵⁰.

Рис. 1. Матір богів, друга половина VI ст. до н.е., Ольвія (за Vermaseren, 1989, No. 511)

В архаїчних шарах Ольвії було виявлено дві теракотові статуетки Матері богів. Одна з них трапилась у похованні др. пол. VI ст. до н.е. Богиня сидить в ієратичній позі у кріслі з високою спинкою. Чіткою ознакою, що допомагає ідентифікувати статуетку, є зображення на її колінах левеняти. Фігурка є привізна і виконана в архаїчному стилі⁵¹ (рис. 1).

Фрагменти таких статуеток знайдено також на агорі в архаїчному шарі V ст. до н.е., а також в ямі на північний захід від теменосу. На них зберігся товстий шар білої обмазки зі слідами блакитної та червоної фарб⁵².

Класичний стиль IV ст. до н.е. представляє червона теракотова фігурка, знайдена в Ольвії під час розкопок поховання. Кібела сидить на троні з підставкою для ніг. Одягнена у полос, хітон і гіматій, у лівій руці тримає тимпан. На її колінах зліва лежить лев⁵³ (рис. 2).

З Матір'ю богів Б. Фармаковський пов'язує виявлені на території ольвійського некрополя три алебастрові вази, виготовлені у навкратійському стилі не раніше середини VI ст. до н.е. і привезені скоріш за все з Мілета. Те, що ці посудини пишно оздоблені фігурами левів, коней та інших тварин, а також ліпне зображення сидячої на троні богині на накривці однієї з них, дало підставу вченому ототожнити цю символіку з малоазійським культом володарки звірів Кібелю⁵⁴.

У 1964 р., під час розкопок давнього Ніконія, виявлено рельєфну фігурку богині на троні, яку ідентифіковано як Кібелу. Зображення вирізано із трубчастого кістки жовтуватого кольору за допомогою дуже тонкого металевого різця. Орієнтовним

⁴⁹ Русяєва А. Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации... С. 53, рис. 3; *Boegh B.* Op. cit. P. 29, № 11-12; *Русяева М.* Основные типы иконографии Кибелы в скульптуре античных городов Северного Причерноморья // Боспорские исследования. 2014. Вып. 30. С. 4-5.

⁵⁰ *Русяева М.* Указ. соч. С. 5.

⁵¹ Отчет Археологической комиссии за 1913-1915 годы. Петроград, 1918. С. 40, рис. 58; *Русяева А.* Культ Кибелы в Ольвии... С. 37, рис. 1/1; *Кобылина М.* Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первых веках н.э... С. 32, № 1; *Vermaseren M.* Op. cit. No. 511; *Boegh B.* Op. cit. P. 29, № 10.

⁵² *Федорович Т.* Культ Кибелы в Северном Причерноморье // *Antiquitas inventae.* Сборник научных трудов студентов и аспирантов. Саратов: Издательский центр «Наука», 2011. С. 204.

⁵³ *Vermaseren M.* Op. cit. No. 512.

⁵⁴ *Фармаковский Б.* Архаический период в России // Материалы по археологии России издаваемые Императорскою Археологическою Коммиссиею. 1914. № 34. С. 18-21, табл. IV-VI.

часом виготовлення фігурки може бути V ст. до н.е., або навіть більш ранній період⁵⁵.

У 1995 р. уламки теракотової статуетки Матері богів були виявлені у с. Чобручі Слободзейського району Молдови на лівому березі Дністра. Супровідний матеріал дав підставу Т. Щербаковій датувати цю фігурку др. пол. VI – поч. V ст. до н.е.⁵⁶ У 2004 р. у цьому ж місці знайдено ще одну статуетку. Більш глибокий аналіз супровідного матеріалу і самих фігурок дозволив С. Фідельському все таки віднести їх до III ст. до н.е.⁵⁷

Теракотові статуетки Кібели др. пол. VI ст. до н.е. виявлені на території Керкінитиди. Вони вважаються продукцією якогось іонійського центру східного узбережжя Малої Азії⁵⁸.

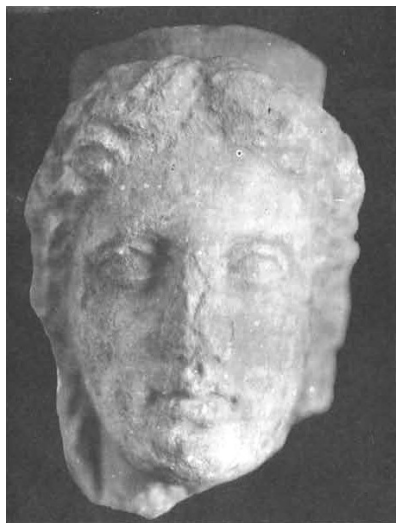

Рис. 3. Голова Матері богів (?), кінець V ст. до н.е., Херсонес (за Vermaseren, 1989, No. 538)

Кінцем V ст. до н.е. датується жіноча голова, виконана з грецького мармуру. Напевно, це фрагмент виготовленої в Атиці храмової статуї⁵⁹. Калаф, в який одягнена богиня, дозволив М. Фермасерену ідентифікувати її як Кібелу⁶⁰, хоча існують думки що це також може бути Деметра⁶¹. Вона була виявлена на території Херсонеса (рис. 3). З цього ж місця походить подібна мармурова голова богині у калафі, яку датують початку IV ст. до н.е.⁶² Мармурова статуетка сидячої на троні Матері богів з левеням на колінах IV ст. до н.е., ймовірно, теж пов'язана з Херсонесом⁶³ (рис. 4).

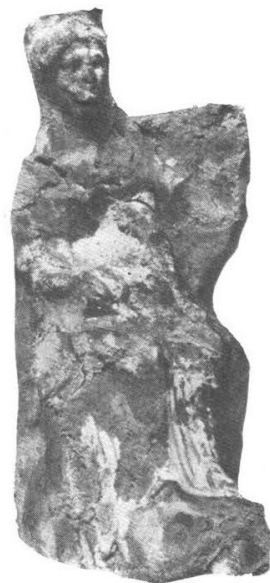

Рис. 2. Матір богів, IV ст. до н.е., Ольвія (за Vermaseren, 1989, No. 512)

⁵⁵ Андрунина Н. Костяные Статуэтки из Никония // Материалы по археологии Северного Причерноморья. 1971. Вып. 7. С. 227-228, рис. 1; Секерская Н. О культурах в Никонии // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. Сборник научных трудов. Киев: Наукова думка, 1987. С. 31.

⁵⁶ Щербакова Т. Новые находки античной коропластики на Нижнем Днестре (по материалам поселения Чобручи) // Новые археологические открытия и изучение культурной трансформации. Материалы пленума ИИМК РАН 14-17 мая 1996 г. Санкт-Петербург, 1996. С. 82-83.

⁵⁷ Фидельский С., Синика В. Новые находки теракотовых статуэток Кибелы в Нижнем Поднестровье (по материалам раскопок на многослойном поселении Чобручи) // Четвертая Кубанская археологическая конференция. Тезисы и доклады. Краснодар, 2005. С. 283; Фидельский С. О культе Кибелы в Нижнем Поднестровье (по материалам раскопок многослойного поселения Чобручи) // Емінак. 2016. № 4. С. 219-220.

⁵⁸ Голенцов А. Граффити из Керкинитиды... С. 58-59.

⁵⁹ Русяева М. Указ. соч. С. 9.

⁶⁰ Vermaseren M. Op. cit. No. 538.

⁶¹ Зубарь В. Об особенностях отправления культа Кибелы в Херсонесе Таврическом... С. 217.

⁶² Vermaseren M. Op. cit. No. 552.

⁶³ Ibid. No. 549.

Рис. 4. Матір богів, IV ст. до н.е., Херсонес (за Vermaseren, 1989, No. 549)

Можливо найдавнішим із знайдених на території колишнього Боспорського царства відображенням Кібели в теракоті місцевого виробництва (точне місце виявлення невідоме) є фрагмент двосторонньої фігурки з V ст. до н.е. На цю богиню чітко вказує повернуте вліво левеня, що сидить у неї на колінах⁶⁴.

Пошкоджену статуетку Матері богів IV ст. до н.е. виявлено на городищі Золоте Східне біля с. Золоте (Керченський півострів)⁶⁵.

З розкопок Мірмекія походить статуетка сидячої богині на троні, яку ототожнюють з Кібелою. Сумарність обробки дозволяє віднести її до IV ст. до н.е., хоча за типом вона належить до більш архаїчних зразків⁶⁶.

Статуетка V-IV ст. до н.е. боспорського виробництва, знайдена на південному схилі г. Мітрідат у Керчі⁶⁷.

Як можливе зображення Кібели розглядається протома богині у фрігійській шапці, знайдена під час розкопок околиць Тірітаки у 1933 р. Теракоту датують IV ст. до н.е.⁶⁸

Матеріали V – початку IV ст. до н.е., пов'язані із культом Матері богів, були виявлені у Німфеї на акрополі, поблизу храму з апсидою, атрибутованого у свій час як святилище кабірів⁶⁹. Звідси походять фрагменти статуетки Кібели, що сидить з тимпаном у руці. Разом з ними знайдено грубо виконану глиняну форму для виготовлення статуеток богині з левом на колінах. Ці артефакти, та й сама апсида, яка могла бути імітацією печери, дозволяють припустити, що у святилищі поклонялися Матері богів⁷⁰.

Ще одна статуетка V-IV ст. до н.е. боспорського виробництва була знайдена поблизу с. Завітне (Керченський півострів)⁷¹.

У 1985 р. на території китейського святилища в шарі початку IV ст. до н.е. виявлено фрагмент фігурки сидячої Кібели з левеням на колінах. Вона вироблена з імпортої глини і має сліди розмальовки⁷².

⁶⁴ Быковская А. Образ богини на троне в боспорской коропластике архаического и классического периодов (VI-IV вв. до н.э.): иконография и сакральный смысл... С. 42-43, рис. 2.

⁶⁵ Vermaseren M. Op. cit. No. 557.

⁶⁶ Наливкина М. Терракоты Мирмекия и Тиритаки (из раскопок 1933-1940 гг.) // Материалы и исследования по археологии СССР. 1952. № 25. С. 345.

⁶⁷ Суворова Н., Серго С., Лазарев Н. Применение методов дактилоскопии и трасологии при исследовании предметов коропластики Елизаветовского городища // Причерноморье в античное и раннесредневековое время 2018. Вып. 2. С. 606.

⁶⁸ Марти Ю. Разведочные раскопки вне городских стен Тиритаки // Материалы и исследования по археологии СССР. 1941. № 4. С. 26-27, рис. 25.

⁶⁹ Русяева А. Культ Кібели в Ольвії... С. 37; Шауб И. Указ. соч. С. 352.

⁷⁰ Быковская А. Изучение культа Кибелы на Боспоре в контексте мировой историографии... С. 255-256.

⁷¹ Суворова Н., Серго С., Лазарев Н. Указ. соч. С. 606.

⁷² Молев Е., Молева Н. Терракотовые статуэтки из китейского святилища // Боспорские исследования 2003. Вып. III. С. 253, табл. I/3; Молева Н. Указ. соч. С. 48.

Сильно пошкоджену теракоту Матері богів, яка сидить на троні, також знайдено у Фанагорії⁷³.

Культ малоазійської богині Кібели простежується з IV ст. до н.е. і в Горгіпії. До цього часу відносяться частини теракотової статуетки із житлового дому, що зображує богиню сидячою в кріслі з левеням на колінах⁷⁴.

IV. Способи поклоніння й особливості культу

Перераховані вище сграфіто на посуді чи теракотові, або ж мармурові, статуетки можуть свідчити про різнорідний характер поклоніння Матері богів. З одного боку, вони вказують на те, що богиню вшановували індивідуально – культові предмети відігравали сакральну роль у домашньому поклонінні чи їх покладали у поховання. Також вони могли бути пожертвуваними у святилища вотивами.

Наявність місць, де поклонялися кільком божествам, як у випадку святилища в Німфеї⁷⁵, або т. зв. «священної ділянки» на кітейському святилищі, де починаючи з кінця V ст. до н.е. здійснювалися жертвоприношення на честь Деметри та Кібели⁷⁶, свідчить про відносно масове поширення культу Матері богів на Боспорі. Натомість присутність святилищ лише однієї Кібели в Ольвії (Західний теменос, Гілея⁷⁷, мис Гіпполяя⁷⁸) можливо вказують на полісний характер цього вірування, поширеного як у цьому місті, так і на приналежних до нього територіях.

Стосовно функцій покровительства цієї богині, то думки дослідників Матері богів є одностайними. Серед давніх греків Кібела вже не виступала володаркою дикої природи, як це було у Фрігії⁷⁹, а радше вважалася богинею родючості, що, у свою чергу, зближувало її з Деметрою⁸⁰. З іншого боку, виявлення в Ольвії у похованнях др. пол. VI ст. до н.е. вище згаданої статуетки Матері богів, разом із

Рис. 5. «Володарка звірів», VII-VI ст. до н.е., Клермеський курган 4 (за Гуляев..., 2018, рис. 1)

⁷³ Кобылина М. Фанагория // Материалы и исследования по археологии СССР. 1956. № 57. С. 60, рис. 13, 3; Кобылина М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первых веках н.э.... С. 32, № 2; Vermaseren M. Op. cit. No. 595.

⁷⁴ Алексеева Е. Античный город Горгипия. Москва: Эдиториал УРСС, 1997. С. 231.

⁷⁵ Русяева А. Культ Кібели в Ольвії... С. 37; Шауб И. Указ. соч. С. 352.

⁷⁶ Кузина Н., Молева Н., Матукина А. Комплекс теракотовых статуэток из Китейского святилища (раскопки 2007-2009 гг.) // Древности Боспора. Международный ежегодник по истории, археологии, эпиграфике, нумизматике и филологии Боспора Киммерийского. 2010. Т. 14. С. 276.

⁷⁷ Hdt. IV, 76; Vermaseren M. Op. cit. No. 515.

⁷⁸ Hdt. IV, 53; Хирст Г. Указ. соч. С. 106; Škorpil L. Op. cit. S. 190; Скржинская М. Указ. соч. С. 110-114.

⁷⁹ Кюмон Ф. Указ. соч. С. 79-82.

⁸⁰ Русяева А. Культ Кори-Персефони в Ольвії... С. 36; Русяева А. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени... С. 101.

теракотою Кори-Персефони й алебастрових чашок, вказує на хтонічну функцію цієї богині, як охорониці померлих⁸¹. Також Кібела могла виступати захисницею міст⁸², або ж бути богинею влади⁸³.

V. Культ «Володарки звірів» у скіфів

До зображень, що можливо представляють Матір богів, насамперед відносять окремі металеві малоазійські вироби, виявлені у скіфських курганах. У першу чергу, це два предмети, що походять з кургану поблизу станиці Келермеської Гіагінського району в Адигеї і датовані VII-VI ст. до н.е.⁸⁴ Першим із них є кругле срібне дзеркало з позолоченою спинкою. Ця спинка складається з восьми розділених радіально секцій. В одній із них зображене крилате жіноче божество – т. зв. «Володарка звірів» у довгій сукні. Богиня тримає за передні лапи двох передньоазійських леопардів (кавказьких барсів), чиї хвости покійрно затиснуті між лапами⁸⁵ (рис. 5). Другим предметом з цього ж кургану є срібний ритон, первісно покритий сусальним золотом, який має вигравіруваний малюнок у такому ж східно-іонійському стилі. Він оздоблений трьома смугами. В одній із них зображена фігура богині, що тримає крилатих грифонів, які частково проглядаються в її опущених руках⁸⁶. Однак не всі дослідники погоджуються з ідентифікацією цього божества як Кібели. Наприклад, І. Шауб вважає його Медузою Горгоною⁸⁷. Ще одним

Рис. 6. «Володарка звірів», третя чверть IV ст. до н.е., Олександропільський курган (за Гуляев..., 2018, рис. 2)

⁸¹ Русяева А. Культ Кібели в Ольвії... С. 37.

⁸² В першій пол. IV ст. до н.е. в Ольвії карбувалися срібні діоболі, мідні дідалхи і халки із зображенням на аверсах богині увінчаної баштовою короною. Такий символ вказував на те, що це божество вважалось покровителем міста. У XIX ст. Б. Кьоне висловив припущення, що на монетах зображена Кібела, натомість П. Бурачков доводив, що це Деметра (див.: Бурачков П. Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавших в древности на северном берегу Черного моря, в пределах нынешней Южной России. Ч. I. Одесса, 1884. С. 68-69, № 191-200).

У сучасних каталогах цю богиню одностайно трактують як Тіхе (див.: Анохин В. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. Киев: Наукова думка, 1989. № 59-68; Анохин В. 2011. Античные монеты Северного Причерноморья: Каталог. Киев: Издательский дом «Стилос», 2011. № 221-231; Нечитайло В. Каталог античных монет Ольвии (VI в. до н.э. – III в. н.э.). Киев, 2000, № 150-169; Фролова Н., Абрамзон М. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. Каталог. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. № 1296-1324).

⁸³ Русяева А. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени... С. 101; Voegh В. Op. cit. P. 27.

⁸⁴ Артамонов М. Указ. соч. С. 72-73; Johnston P. Op. cit. P. 104.

⁸⁵ Артамонова-Полтавцева О. Культура северо-восточного Кавказа в скифский период // Советская археология. 1950. Вып. XIV. С. 78, 80, рис. 40; Максимова М. Серебряное зеркало из Келермеса // Советская археология. 1954. Вып. XIV. С. 285, рис. 1; Артамонов М. Указ. соч. С. 72; Бессонова С. Указ. соч. С. 82-85, рис. 7-8; Johnston P. Op. cit. P. 104.

⁸⁶ Бессонова С. Указ. соч. С. 82-85, рис. 7-8; Johnston P. Op. cit. P. 104.

⁸⁷ Шауб И. Указ. соч. С. 352.

подібним предметом є бронзова статуетка-підставка для дзеркала у вигляді богині, оздобленої двома левими й іншими тваринами. Цей артефакт походить з кургану поблизу Херсона і також датується архаїчним періодом⁸⁸.

Продовженням цієї традиції, але вже у грубому скіфському виконанні, є зображення «Володарки звірів» на золотій пластині третьої чверті IV ст. до н.е. з Олександропільського кургану (біля с.Олександропіль Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.). Богиня зображена в фас, у калафі, з крилами та двома тваринами по боках⁸⁹ (рис. 6).

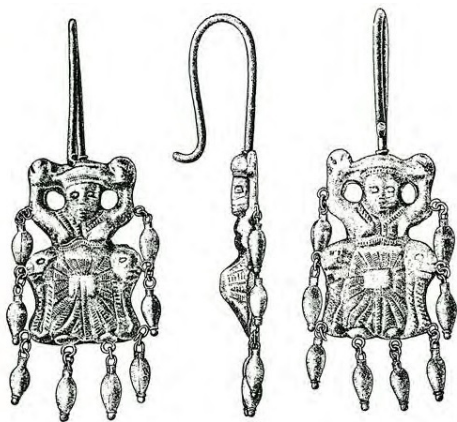

Рис. 7. «Володарка звірів», IV ст. до н.е., курган Товста могила (за Гуляев..., 2018, рис. 4)]

Рис. 8. Пантери на сережках-підвісках, третя чверть IV ст. до н.е., Колбинський курган 18 (за Гуляев..., 2018, рис. 8)

Також із вказаним божеством пов'язують чотири пари золотих скроневих підвісок – т. зв. «сережки», знайдені у скіфських жіночих похованнях IV ст. до н.е. у різних частинах Великої Скіфії. Це кургани № 5 біля с. Мастюгіно Острогозького р-ну Воронежської обл. і Товста Могила біля м. Покров Дніпропетровської обл. (богиня сидить на двох левах (рис. 7), піднявши вгору руки); курган 2 біля смт. Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл. (богиня сидить на оберненій головою вправо тварині – можливо леві, піднявши руки вгору); курган № 10 біля с. Велика Знам'янка Василівського р-ну Запорізької обл. (богиня сидить на троні і тримає у правій руці посудину з широким горлом, її ліва рука лежить на коліні)⁹⁰.

До цієї групи пам'яток В. Гуляєв відносить також золоті скроневі підвіски з фігурами леопардів з Великого Рижанівського кургану (№ 4) біля с. Рижанівка Звенигородського р-ну Черкаської обл. та кургану № 18 біля с. Колбине Реп'ївського р-ну Воронежської обл.⁹¹ (рис. 8).

⁸⁸ Жебелёв С. Статуэтка-подставка в виде одетой женской фигуры // Материалы по археологии России издаваемые Императорскою Археологическою Комиссиею. 1907. № 32. С. 1-4, табл. 1; Артамонов М. Указ. соч. С. 72.

⁸⁹ Жебелёв С. Указ. соч. С. 1-4, табл. 1; Артамонов М. Указ. соч. С. 72-73, рис. 17; Гуляев В. Указ. соч. С. 108, рис. 2.

⁹⁰ Гуляев В. Указ. соч. С. 109-112, рис. 3-6.

⁹¹ Ibid. С. 112-115, рис. 7-8.

«Володарку звірів» низка вчених ототожнюють з Матір'ю богів. Появу зображень Кібели серед скіфів М. Артамонов пояснював тим, що в їхньому соціумі це вірування могло злитися із місцевими релігійними уявленнями, завдяки використанню образів тварин. Можливо скіфи сприймали Матір богів як двійника котрогось зі своїх жіночих божеств⁹².

На думку В. Петренко: «...образ Кібели, малоазійської богини – володарки звірів, з'явившись дуже рано у скіфському світі на предметах немісцевого походження, не набув у той час поширення у скіфському середовищі. Варварське відтворення цього образу відноситься до порівняно пізнього часу. Початок проникнення культу цієї богини у скіфський світ, а не лише предметів із її зображеннями, слід відносити вже до IV ст. до н.е., причому в цей час можна допустити запозичення безпосередньо із Малої Азії»⁹³. У свою чергу, В. Гуляев чітко ототожнює Матір богів зі скіфською богинею Аргімпасою⁹⁴.

Стосовно піднятого в історичній літературі питання про можливість поширення культу Кібели серед скіфів, можна зробити кілька зауважень. Як вже згадувалося вище, Анахарсіс був вбитий скіфським царем за навернення до чужої віри, тобто за відправлення культу Матері богів⁹⁵. Цей факт, а також подібна Геродотова розповідь про царя Скіла, проти якого скіфи підняли повстання за те, що той брав участь у вакханаліях⁹⁶, промовисто свідчать про несприйняття цим народом чужих екстатичних культів, до яких зокрема відносилось культ Матері богів.

Іншим аргументом щодо малоїмовірності поширення вказаного вірування серед скіфів може виступати іконографія вищеназваних срібних і золотих виробів. Вона зовсім не відповідає поширеному серед греків традиційному зображенню Матері богів у вигляді сидячої на троні жінки з левеням, тимпаном і фіалою. Скіфські образи скоріш за все опираються на іконографічні традиції Малої Азії чи Близького Сходу та відображають якесь, до сих пір не ідентифіковане, скіфське жіноче божество.

Висновки

В архаїчний (VI ст. до н.е.) і класичний періоди (V-IV ст. до н.е.) в грецьких колоніях Північного Причорномор'я поширюється принесений колоністами іонійський варіант малоазійського культу Матері богів. Його тогочасною характерною особливістю була відсутність поклоніння супутнику-паредру Аттісу. Не винятком стали терени півдня України.

Про вагому роль, яку культ відігравав на цій території, свідчить простора географія його поширення: Ольвія, Ніконій, Керкінітида, Херсонес, Боспорське царство: Пантікапей, Мірмекій, Німфей, Кітей та інші менші поселення. У IV ст. до н.е. це вірування проявилось в азійській частині Боспору, про що свідчать знахідки виявлені на території Фанагорії та Горгіпії.

У цей час культ Матері богів міг мати як приватний, так і більш загальний характер. Натомість, в Ольвії Кібела ймовірно виступала покровителькою усього поліса, оскільки однією з її божественних функцій був захист міст. Крім цього, Мати

⁹² Артамонов М. Указ. соч. С. 72-73.

⁹³ Петренко В. Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. // Археология СССР. Свод археологических источников 1978. Д 4-5. С. 31.

⁹⁴ Гуляев В. Указ. соч. С. 105-115.

⁹⁵ Hdt. IV, 76.

⁹⁶ Hdt. IV, 78-80.

богів за своєю природою була хтонічним божеством, відповідно уособлювала сили родючості та проявляла себе як володарка мертвих.

Натомість думки про поширення культу Кібели серед скіфів не мають якихось чітких іконографічних підтверджень. Зображення «Володарки звірів» на знайдених у скіфських курганах прикрасах не відповідає традиційній іконографії Матері богів і, можливо, є відображенням малоазійських чи близькосхідних богинь, чії образи лягли в основу представлення якогось, до сих пір не ідентифікованого, скіфського жіночого божества.

REFERENCES

- Alekseeva, E.** (1997). *Antichnyi gorod Gorgippiia* [The ancient city of Gorgippia]. Moskva: Editorial URSS [in Russian].
- Andrunina, N.** (1971). Kostiane Statuetki iz Nikonii [Bone Figurines from Nikonion]. *Materialy po arkeologii Severnogo Prichernomoria*, 7, 227-229 [in Russian].
- Anokhin, V.** (1989). *Monety antichnykh gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomoria* [Coins of ancient cities of the North-Western Black Sea region]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Anokhin, V.** (2011). Antichnye monety Severnogo Prichernomoria: Katalog [Antique coins of the Northern Black Sea region: Catalogue]. Kiev: Izdatelskii dom «Stilos» [in Russian].
- Artamonov, M.** (1961). Antropomorfnye bozhestva v religii skifov [Anthropomorphic deities in the religion of the Scythians]. *Arkheologicheskii sbornik*, 2, 57-87 [in Russian].
- Artamonova-Poltavtseva, O.** (1950). Kultura severo-vostochnogo Kavkaza v skifskii period [Culture of the northeastern Caucasus in the Scythian period]. *Sovetskaia arkeologiya*, 14, 20-101 [in Russian].
- Bessonova, S.** (1983). *Religioznye predstavleniia skifov* [Religious representations of the Scythians]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Boegh, B.** (2007). The cult of Kybele around the Black Sea in the Archaic period. In *Bosporskii Fenomen sakralnyi smysl regiona pamiatnikov nakhodok Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Part 2. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, 19-30 [in English].
- Burachkov, P.** (1884). Obshchii katalog monet prinadlezhashchikh ellinskim koloniam sushchestvovavshikh v drevnosti na severnom beregu Chernogo moria v predelakh nyneshnei Yuzhnoi Rossii [The general catalogue of coins belonging to the Hellenic colonies that existed in antiquity on the northern shore of the Black Sea, within the present southern Russia]. Part I. Odessa [in Russian].
- Bykovskaia, A.** (2020). Izuchenie kulta Kibely na Bospore v kontekste mirovoi istoriografii [The study of the cult of Cybele in the Bosporus in the context of world historiography]. *Problemy istorii filologii kultury*, 3 (69), 247-268 [in Russian].
- Bykovskaia, A.** (2021). Obraz bogini na trone v bosporskoj koroplastike arkhaiskogo i klassicheskogo periodov (VI-IV vv. do n.e.): ikonografiia i sakralnyi smysl [The Image of a Goddess on a Throne in the Bosporan Coroplasty of the Archaic and Classical Periods (VI-IV centuries BC): Iconography and Sacred Meaning]. *Istoricheskii zhurnal nauchnye issledovaniia*, 3, 36-57 [in Russian].
- Farmakovskii, B.** (1914). Arkhaicheskii period v Rossii [Archaic period in Russia]. *Materialy po arkeologii Rossii izdavaemye Imperatorskoiu Arkheologicheskoiu Kommissieiu*, 34, 15-78 [in Russian].
- Fedorovich, T.** (2011). Kult Kibely v Severnom Prichernomorie [The cult of Cybele in the Northern Black Sea region]. In *Antiquitas inventae. Sbornik nauchnykh trudov studentov i aspirantov*. Saratov: Izdatelskii tsentr «Nauka», 203-211 [in Russian].
- Fidelskii, S. & Sinika, V.** (2005). Novye nakhodki terrakotovykh statuetok Kibely v Nizhnem Podnestrove (po materialam raskopok na mnogoslainom poselenii Chobruchi) [New finds of terracotta figurines of Cybele in the Lower Dniester region (based on excavations at the multi-layered settlement of Chobruchi)]. Abstracts of Papers: *Chetvertaia Kubanskaia arkeologicheskaiia konferentsiia. Tezisy i doklady*. Krasnodar, 281-286 [in Russian].
- Fidelskii, S.** (2016). O kulte Kibely v Nizhnem Podnestrove po materialam raskopok mnogoslainogo poseleniia Chobruchi [On the cult of Cybele in the Lower Dniester region (based on excavations of the multi-layered settlement of Chobruchi)]. *Eminak*, 4, 218-224 [in Russian].
- Frolova, N. & Abramzon, M.** (2005). Monety Olvii v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia.

- Katalog [Olbia coins in the collection of the State Historical Museum. Catalogue]. Moskva: Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].
- Golentsov, A.** (1983). Graffiti iz Kerkinitydy [Graffiti from Kerkinitis]. *Kratkie soobshcheniia*, 174, 56-62 [in Russian].
- Guliaev, V.** (2018). Boginia Kibela – Vladychitsa zverei – v skifskom iskustve [Goddess Cybele – Lady of the Beasts – in Scythian Art]. *Rossiiskaia arkheologiiia*, 1, 105-115 [in Russian].
- Johnston, P.** (1996). Cybele and her companions on the northern uttoral of the Black Sea. In *Cybele, Attis and related cults. Essays in memory of M.J. Vermaseren*, edited by Eugene N. Lane. Leiden – New York – Köln: E.J. Brill, 101-116 [in English].
- Khirst, G.** (1908). *Olviiskie kul'ty* [Olbia cults]. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komisii*, 27, 75-144 [in Russian].
- Kiumon, F.** (2002). *Vostochnye religii v rimskom yazychestve* [Eastern religions in Roman paganism]. Sankt-Peterburg: Evraziia [in Russian].
- Kobyлина, M.** (1956). Fanagoriia [Phanagoria]. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 57, 5-101 [in Russian].
- Kobyлина, M.** (1978). *Izobrazheniia vostochnykh bozhestv v Severnom Prichernomore v pervykh vekakh n.e.* [Images of Oriental Deities in the Northern Black Sea Region in the First Centuries AD]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Kutaisov, V.** (1992). *Kerkinitida* [Kerkinitis]. Simferopol: Tavriia [in Russian].
- Kuzina, N., Moleva, N. & Matukina, A.** (2010). Kompleks terrakotovykh statuetok iz Kiteiskogo sviatilishcha (raskopki 2007-2009 gg.) [Complex of terracotta figurines from the Kitey's sanctuary (excavations 2007-2009)]. *Drevnosti Bospora. Mezhdunarodnyi ezhegodnik po istorii arkheologii epigrafike numizmatike i filologii Bospora Kimmeriiskogo*, 14, 276-312 [in Russian].
- Maksimova, M.** (1954). Serebrianoe zerkalo iz Kelermesa [Silver mirror from Kelermes]. *Sovetskaia Arkheologiiia*, 21, 281-305 [in Russian].
- Marti, Yu.** Razvedochnye raskopki vne gorodskikh sten Tiritaki [Exploratory excavations outside the city walls of Tyritáke]. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 4, 25-36 [in Russian].
- Molev, E.** (2003). Grafiti na chernolakovykh sosudakh iz raskopok Kiteia (1970-1995) [Graffiti on black-glazed vessels from excavations in Citea (1970-1995)]. *Drevnosti Bospora. Mezhdunarodnyi ezhegodnik po istorii arkheologii epigrafike numizmatike i filologii Bospora Kimmeriiskogo*, 6, 217-229 [in Russian].
- Molev, E. & Moleva, N.** (2003). Terrakotovyie statuetki iz kiteiskogo sviatilishcha [Terracotta figurines from the Citea sanctuary]. *Bosporskie issledovaniia*, 3, 252-263 [in Russian].
- Moleva, N.** (2007). O kul'te Kibely na Bospore [About the cult of Cybele in the Bosporus]. Proceedings of the Conference: *Bosporskii fenomen sakralnyi smysl regiona pamiatnikov nakhodok*. Part 1. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, 47-54 [in Russian].
- Nalivkina, M.** (1952). Terrakoty Mirmekiia i Tiritaki (iz raskopok 1933-1940 gg.) [Terracotta of Myrmekion and Tyritáke (From the excavations of 1933-1940)]. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 25, 327-347 [in Russian].
- Nechitailo, V.** (2000). *Katalog antichnykh monet Olvii (VI v. do n.e. – III v. n.e.)* [The catalogue of antic coins of Olbia (VI century BC – III century AD)]. Kiev [in Russian].
- Petrenko, V.** (1978). Ukrasheniia Skifii VII vv. do n.e. [Jewellery of Scythia VII-III centuries BC]. *Arkheologiiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D 4-5, 3-83 [in Russian].
- Pokatilo, O.** (2009). Kult Kibely v Severo-Zapadnom Krymu VI-II vv. do n.e. [The cult of Cybele in the North-Western Crimea VI-II centuries BC]. Proceedings of the Conference: *Lomonosovskie chteniia 2009 goda & Lomonosov-2009*. Sevastopol, 110-112 [in Russian].
- Rusiaeva, A.** (1971). Kult Kory-Persefony v Olvii [Cult of Kore-Persephone in Olbia] *Arkheolohiia*, 4, 28-40 [in Ukrainian].
- Rusiaeva, A.** (1972). Kult Kibely v Olvii [The cult of Cybele in Olbia]. *Arkheolohiia*, 7, 35-45 [in Ukrainian].
- Rusiaeva, A.** (1979). *Zemledelcheskie kul'ty v Olvii dogets'kogo vremeni* [Agricultural cults in Olbia in pre-Getic times]. Kiev: Naukova Dumka [in Russian].
- Rusiaeva, A.** (1987). Epigraficheskie pamiatniki [Epigraphic monuments]. In **Krizhitskii S.D. (Ed.)**. *Kultura naseleniia Olvii i eio okruzi v arkhaiskoe vremia*. Kiev: Naukova Dumka, 134-154 [in Russian].
- Rusiaeva, A.** (1990). Ideologicheskie predstavleniia drevnykh grekov Nizhnego Pobuzhia v period kolonizatsii [Ideological representations of the ancient Greeks of the Lower Bug during the period of colonization]. In *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kiev: Naukova

- Dumka, 40-61 [in Russian].
- Rusiaeva, M.** (2014). *Osnovnye tipy ikonografii Kibely v skulpture antichnykh gorodov Severnogo Prichernomoria* [The main types of iconography of Cybele in the sculpture of the ancient cities of the Northern Black Sea region]. *Bosporskie issledovaniia*, 30, 3-23 [in Russian].
- Sekerskaia, N.** (1987). O kultakh v Nikonii [About cults in Nikonion]. In *Novye issledovaniia po arkhologii Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova Dumka, 27-38 [in Russian].
- Shaub, I.** (2007). *Mif, kult, ritual v Severnom Prichernomorie (VI-IV vv. do n.e.)* [Myth, cult, ritual in the Northern Black Sea region (VII-IV centuries BC)]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Shcherbakova, T.** (1996). Novye nakhodki antichnoi koroplastiki na Nizhnem Dnestre (po materialam poseleniia Chobruchi) [New Finds of Antique Coroplasty on the Lower Dniester (Based on the Materials of the Chobruchi Settlement)]. *Novye arkhelogicheskie otkrytiia i izuchenie kulturnoi transformatsii. Materialy plenuma IIMK RAN 14-17 maia 1996 g.* Sankt-Peterburg, 82-83 [in Russian].
- Shevchenko, A.** (2005). Kult Kibely v antichnom Khersonese [The cult of Cybele in ancient Chersonesus]. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 36, 13-21 [in Russian].
- Shevchenko, T.** (2015). Lev u nohakh Materi bohiv: do pokhodzhennia obrazu [The lion at the feet of the Mother of the Gods: to the origin of the image]. *Mahisterium. Arkheolohichni studii*, 60, 60-66 [in Ukrainian].
- Škorpil, L.** (1913). Kybelin kult v řiši Bosporske [Cybel's cult in the Bosphorus kingdom]. *Sbornik praci filologických dvornímu radoví professoru Josefu Kralovi k Šedesátým narožením*. Praha, 190-203 [in Czech].
- Skrzhinskaia, M.** (2009). *Drevnegrecheskie prazdniki v Ellade i Severnom Prichernomorie* [Ancient Greek holidays in Hellas and the Northern Black Sea region]. Kiev: Institut istorii Ukrainy [in Russian].
- Solomonik, E.** (1976). Nekotorye grupy graffiti iz antichnogo Khersonesa [Some groups of graffiti from ancient Chersonesus]. *Vestnik Drevnei istorii*, 3 (137), 121-141 [in Russian].
- Suvorova, N., Sergo, S. & Lazarev, N.** (2018). Primenenie metodov daktiloskopii i trasologii pri issledovanii predmetov koroplastiki Elizavetovskogo gorodishcha [Application of dactyloscopy and trasology methods in the study of coroplasty objects of the Elizavetovsky settlement]. *Prichernomorie v antichnoe i rannesrednevekovoe vremia*, 2, 596-616 [in Russian].
- Vermaseren, M.** (1989). *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*. Vol. VI: Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia et Sarmatia. Leiden – Nev York – København – Köln: E.J. Brill [in English].
- Zelinskii, F.** (2014). *Istoriia antichnykh religii* [History of ancient religions]. 3 vol. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Zhebelev, S.** (1907). Statuetka-podstavka v vide odetoj zhenskoi figury [Figurine-stand in the form of a dressed female figure]. *Materialy po arkhologii Rossii, izdavaemye Imperatorskoiu Arkheologicheskoiu Komissieiu*, 32, 1-24 [in Russian].
- Zubar, V.** (2005). *Ob osobennostiakh otpravleniia kulta Kibely v Khersonese Tavricheskom* [On the peculiarities of the worship of Cybele in Tauric Chersonesus]. Proceedings of the Conference: *Bosporskii Fenomen. Problema sootnosheniia pismennykh i arkhelogicheskikh istochnikov*. Sankt-Peterburg, 217-221 [in Russian].